

Гробна обележја двојице игумана манастира Сопоћана

АЛЕКСАНДРА ЈУРИШИЋ

Међу великим бројем нових открића до којих се дошло систематским археолошким радовима на простору манастира Сопоћана¹ налазе се и гробна обележја са средњовековним текстовима — део подужне стране саркофага и добро очувана хоризонтална надгробна плоча. На већем фрагменту плоче саркофага су четири целе речи, а на мањем део речи од четири слова; недостаје име игумана. Друга плоча је, према очуваном тексту, обележавала гроб игумана Герасима.

Непознати игуман

У унутрашњој припрати цркве, уз југозападни угао, преко пута гроба Ане Дандоло, ктиторове мајке, било је гробно обележје непознатог игумана у облику саркофага, од кога је сачуван само део подужне плоче од финог ситнозрног пешчара са делом натписа. Плоча је нађена приликом скидања мермерног пода у унутрашњој припрати, постављеног 1954. године², а била је прекривена само слојем песка који је коришћен као подлога за подне плоче.

Лежала је уза сам јужни зид, удаљена 2,66 m од источног зида припрате. Саркофаг је морао бити раније разорен, највероватније у време кад је манастир био пуст, а нађени део је поново настрадао при нивелацији подлоге за под у 1954. години. У моменту ископавања, тај део саркофага је био у четрдесетак правилно поломљених комада, сви *in situ* (сл. 1). Овакво оштећење је могло настати само механичким путем, и то набијањем слоја земље, кад је постављан под, да би се добила што равнија подлога. Без обзира на драстично оштећење, налаз је изузетно драгоцен не само због дела натписа који говори о једном од игумана манастира, јер о њима до данас нисмо

¹ Археолошка ископавања вршена од 1973. до 1985. године део су конзерваторско-реставраторских радова које изводи тим стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду. Археолошким радовима руководила је Александра Јуришић.

² Документација о постављању пода налази се у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

Сл. 1. Део саркофага првог игумана, у току ископавања

Fig. 1. Fragment du sarcophage du premier higoumène, au moment des fouilles

имали никаквих података, већ и због самог изгледа који је омогућио реконструкцију целе стране саркофага. Његова предња страна, према налазу, била је украшена рељефном представом низа двојних аркада које се наслањају на обле стубове са сумарно изведеним капителима. У доњем делу стубови полазе из облог профила наглашавајући доњу ивицу саркофага. Изнад аркада, на слободној горњој површини, урезан је натпис правилним средњовековним словима, величине 4,5 до 5 cm, с мало лигатура и правоугаоном титлом (сл. 2). Величина већег дела је 0,64x0,52 m, а мањег, који је нађен у његовој близини, 0,38x0,18 m. Натпис на већем искомаданом делу плоче, на срећу сачуван, у једном је комаду: „ИГОУМЕНЪ мѣста—сѣго сѣго . . .“. На мањем делу налазе „ѣста“. Највероватније је да ова четири слова припадају речи „прѣстави се“, која је део уобичајене формуле надгробних натписа у средњем веку. Очувани део текста са реконструисаном петом речи је

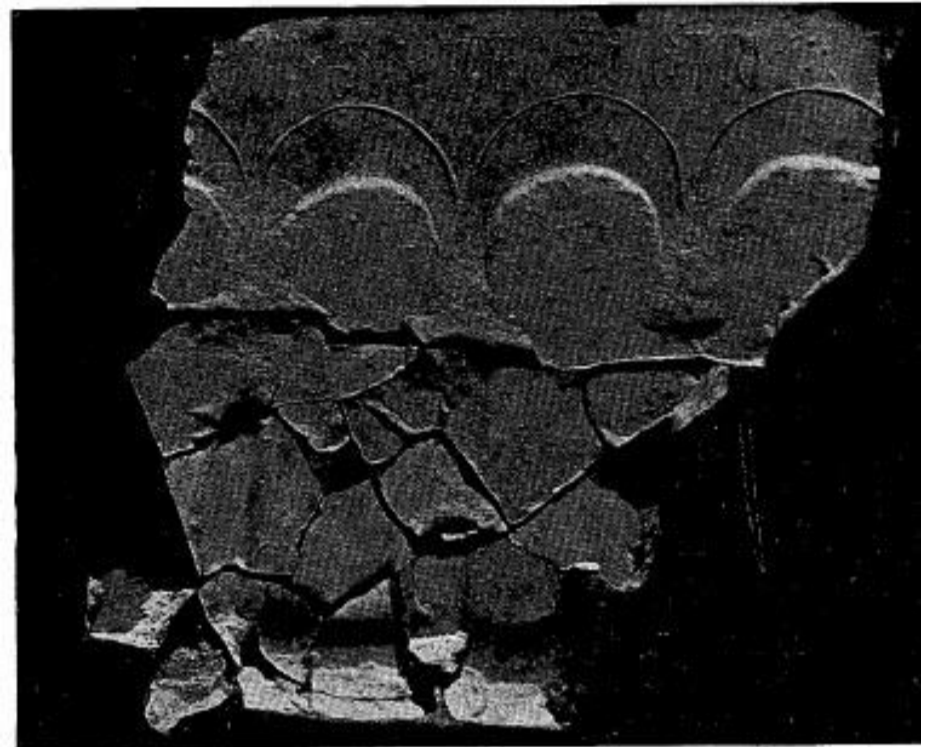
„прѣстави се... игоуменъ мѣста сѣго сѣго“ (сл. 3).

Двојне аркаде по свом облику апсолутно одговарају романичким аркадама са фасаде сопоћанске цркве, које су несумњиво служиле као узор каменоресцу при изради саркофага. На основу карактеристика текста и представа аркада изведених једноставно, али врло складно, као и оне на цркви, саркофаг је могао настати у XIII веку, у првим деценијама живота манастира.

О изгледу саркофага у целини тешко је говорити на основу дела подужне предње плоче, али је утврђено место где је саркофаг стајао. Постоји вертикалан жлеб на јужном зиду унутрашње припрате уз јужни угао, који је, полазећи од нивоа пода, висок око **0,70 m**, а широк **0,10 m**. Исти такав жлеб налази се на јужном зиду, на **2,12 m** источно од претходног. Жлебови су служили за учвршћивање бочних страна саркофага. Растојање међу њима приближно одговара дужини сличних саркофага.

Сам положај саркофага, преко пута гроба Ане Дандоло, указује на значај особе чији је гроб био овако раскошно обележен.

Према правилима о избору игумана, одлучујућу реч имају епископи, а ако је у питању задужбина, онда ктитор заједно с епископом бира и поставља старешину манастира.³ У овом случају, у избору игумана, према правилима, учествовали су краљ Урош и тадашњи рашки епископ. Изабрани игуман је морао водити порекло из властелинске или краљевске породице, и то је било одлучујуће у самом избору. Грб обележен саркофагом преко пута гроба ктиторове мајке доказује да је покојник био високога рода. Обележавање гробова на овај начин је, према нашим знањима, била привилегија краљева, ктитора, кра-

Сл. 2. Део истог саркофага после подизања
Fig. 2. Fragment du sarcophage après l'excavation

љевске најближе родбине, архиепископа и епископа. У самим Сопоћанима, поред налаза о коме је реч, постоје још три саркофага — краља Уроша, Ане Дандоло, архиепископа Јоаникија. Гробни белези Уроша и Јоаникија налазе се у наосу цркве, а краљеве мајке Ане и непознатог игумана у унутрашњој припрати, такође један преко пута другог као и они у цркви. Овакав распоред и луксузно обележавање гробова могло би се објаснити једино тиме да је непознати игуман био први игуман Сопоћана, из краљевске породице, и да су му на овај начин истакнути порекло и висок ранг у црквеној хијерархији. Саркофази којима су обележавани гробови црквених великодостојника, у рангу архиепископа и епископа познати су нам из Пећке патријаршије⁴ и манастира Лешка⁵. Игумански гробови су обележавани скромнијим белезима, у облику мермерних надгробних плоча постављених у нивоу пода, како је у Сопоћанима учињено са гробом игумана Герасима или на спољној страни на зиду Богородичине цркве у Студеници.⁶ Остаје отворено питање која је личност постављена за првог сопоћанског игумана? Она је несумњиво била из краљевске породице, родбински тесно везана за ктитора краља Уроша и његову мајку, али о њој историјски извори не говоре ништа.

Игуман Герасим

У капели св. Георгија уз северозападни угао и део зазиданог вестибила, сондом је извршено проверавање односа темеља цркве и

Сл. 3. Калк текста са саркофага првог игумана

Fig. 3. Calque du texte figurant sur le sarcophage du premier higoumène

зазиданог отвора. У источном профилу сонде, одмах испод савременог пода⁷, нађена је мермерна надгробна плоча с изванредно очуваним текстом по целој горњој површини (сл. 4). Плоча је правоугаона, са косим профилем и благо заобљеним угловима, димензија 0,96x0,42 m. Натпис је урезан лепим, дугуљастим средњовековним словима висине 5,5—6 cm. Гроб испод плоче није ископан, остао је у профилу сонде. Према положају у моменту подизања, она је лежала у нивоу првобитног пода, 10—15 cm испод савременог, са текстом на горњој страни, што указује да гроб није поремећен.

На плочи (сл. 5) пише:

„МЕСЕЦА ИЮЛА ВЪ ГИ
ДНЕЊ ПРЕСТАВИ СЕ РАВЪ БОЖИ МОНАХЪ
ГЕРАСИМЪ ИГОМЕНЪ СЕГО МЪСТА СВЕТАГО
ДА МОЛЮ ВИ ШТАВЪША МАТИ И БРАТИИ
ПОМЕНИТЕ МЕ ВА ХРИСТА И ДА ВЪИ
МИ ШТВАДИЛЪ ВЛАДИКО МОН ХРИСТЕЪ ВЪ
ДНЬ СТРАШНАГО ИСПИТАНИА ДА
ПРОСТИТЕ МЕ И БЛАГОСЛОВИТЕ А ВА
СЪ БОГЪ ДА ПРОСТИ И БЛАГОСЛОВИ И
АМИНЪ“

Текст почиње уобичајеном формулом о месецу и дану кад је монах Герасим, игуман оврг светог места, несумњиво манастира Сопоћана, преминуо. Затим се наставља молбом упућеном мајци и браћи да га у дану страшног суда заступају код Христа, а завршава се уобичајеним формулама у којима се тражи опроштење и благослов, уз опраштање и благосиљање.

Формуле у којима се покојник обраћа онима који остају, браћи и оцима, с молбом да га помињу, честе су на средњовековним надгробним плочама.⁸

У Сопоћанима, међу раније нађеним и већ публикованим плочама, постоје две надгробне плоче с формулама сличне садржине. Једна је Томе Борислава протовестијара⁹, а друга непознате личности¹⁰, обе датиране у другу половину XIV века. На обе плоче покојници се обраћају браћи и оцима, односно друговима с молбом да их се сећају. Овакве формуле се јављају и на другим местима. Једна од њих је надгробна плоча ктитора цркве Бо-

городице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури.¹¹ С плоче се чита да се Угљеша Десиславић обраћа вољеној браћи и сестрама молећи их да га помињу. У сва три случаја формуле изражавају жељу покојника да га не забораве и обавезују оне који остају, манастирску братију и ближу родбину, да се сећају умрлог и одржавају му помен на дан смрти.

На плочи игумана Герасима формула је нешто измењена. Покојник се обраћа мајци и браћи да га у доба страшног испитанија — страшног суда — код Христа оправдају. Основна мисао у формули могла би се објаснити тиме да се игуман Герасим обраћа мајци која је властелинског порекла, а посвећена цркви.

Нема сумње да се местом сахрањивања игумана Герасима истакло његово порекло, односно да је рођен у значајној властелинској по-

³ *Историја српског народа* I, Београд 1981, 325; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањиној Србији*, Глас CLXVIII (1953) 110.

⁴ К. Јиричек, *Историја Срба*, Београд 1952, 394; М. М. Васић, *Архиепископ Данило II*, посебан отисак из Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор, VI, 2 (1926) 259; V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem veku*, *Naše starine* III (Sarajevo 1956) 132.

⁵ Р. Грујић, *Полошкотетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник Скопског научног друштва XII (Скопље 1933) 61—62.

⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 5; плоча је датирана око 1220. и налази се на спољној јужној страни Богородичине цркве у Студеници.

⁷ Савремени под у капели св. Георгија постављен је у исто време, 1954. године, кад је постављен и под у самој цркви.

⁸ Д. Филиповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Сопоћани*, Новопазарски зборник 7 (Нови Пазар 1983) 47—49.

⁹ *Исто*, Надгробна плоча Томе Борислава, 46—49, Т. VI.

¹⁰ *Исто*, Надгробна плоча непознате личности, 45-46, Т. V.

¹¹ Д. Мадас — А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења XV (Београд 1983) 232-235, сл. 13.

родици блиској владару.¹² Оваква индикација навела нас је да покушамо да потражимо личност која је као калуђер добила име Герасим, а потом значајан положај игумана манастира Сопоћана, задужбине унука Стевана Немање, коме је за живота овог игумана припадало значајно место: у низу краљевских задужбина у средњовековној Србији.

Полазећи од текста с надгробне плоче, која је датирана у крај XIV и почетак XV века¹³, покушали смо да размотримо из које би високе властелинске породице у том раздобљу могао да потиче игуман Герасим. Подручје града Јелеча, Трговиште (градско насеље Раса) и Сјеница с околином на крају XIV и у првим деценијама XV века чине саставни део области Бранковића.¹⁴ У том делу налази се манастир Сопоћани. Да су Сопоћани били у саставу области Бранковића потврђује и налаз новца Вука Бранковића и његовог властелина Јакова из културног слоја северног конака у манастирском језгру.¹⁵ Наведени историјски подаци, време писања плоче и налаз новца упућују нас на властелинску породицу Вука Бранковића, која влада том облашћу.

У својој расправи, Гојко Суботић је доказао да су у породици Бранковића постојале две личности које су у ранијој литератури забунотом третиране као једна.¹⁶ Реч је о старијем брату Вука Бранковића, Радоњи, који је у монаштву живео и делао као Роман Герасим, и млађем сину Вука Бранковића, Гргуру, који је по угледу на стрица добио исто монашко име — Герасим. Радоња Роман Герасим је ктитор манастира Св. Павла на Светој Гори и дугогодишњи хиландарски калуђер, који се тамо посебно истицао својом активношћу. Умро је крајем XIV века¹⁷ па се с правом може претпоставити да је сахрањен у својој задужбини, у манастиру Св. Павла на Атосу. Како је личност монаха Романа Герасима поуздано утврђена, а његов калуђерски живот у великој мери познат, јасно је да га не бисмо могли повезати с игуманом монахом Герасимом, како је на плочи написано, чији се гроб налази у капели св. Георгија у Сопоћанима.

Из расположивих података о другом Герасиму долази се до закључка да би то могао бити Гргур, најстарији син Вука Бранковића, једини са титулом монах. Он је примио схимну у Хиландару и узео име Герасим око 15. октобра 1406. године.¹⁸ О овом монаху Герасиму постоје подаци с почетка XV века, али само о времену примања схимне и дану смрти — 13. марта 1408. године. О његовом калуђерском животу нема никаквих података па се не зна шта се с њим дешавало у том двогодишњем раздобљу. Верујемо да нам одговор пружа текст са надгробне плоче из Сопоћана.

У тексту с надгробне плоче постоје три елемента која пружају могућност да се оскудни

Сл. 4. Надгробна плоча игумана Герасима

Fig. 4. Dalle funéraire de l'igoumène Gerasime

Сл. 5. Калк с плоче игумана Герасима

Fig. 5. Calque de la dalle de l'igoumène Gerasime

¹² М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења IX (1970) 37.

¹³ Користим прилику да се најтоплије и најсрдачније захвалим колегиници Мирјани Шакоти, историчару уметности, на свесрдној помоћи коју ми је пружила код читања и датирања текста надгробне плоче игумана Герасима.

¹⁴ Р. Михаљчић, *Доба обласних господара*, Историја српског народа II, Београд 1982, 28; М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, св. 1—2 (1960) стр. 5—30.

¹⁵ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке*, Саопштења XV (1983) 182—183.

¹⁶ Г. Суботић — С. Кисос, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше*, Зборник радова Византолошког института XVI (1975) 161—181; Г. Суботић, *Обнова манастира Св. Павла у XIV веку*, Зборник радова Византолошког института XXII (1983) 207—254; А. Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, Нови Сад 1925, Т. 7.

¹⁷ Г. Суботић — С. Кисос, *нав. дело*, 174.

¹⁸ Г. Суботић — С. Кисос, *нав. дело*, 165—166.

МІА ЮЛА ВЪ ГІ
ДЪ ГЕТАН СЕРЕ БЖИМАНАКЪ
КЕРІЕМЪ ПОМЕНЪ СЕРЕ ПІСТАСТА
ДМОЮВН С СЪ ШІАМЪ ГІС
ПОМЕНЪ ЕМЪ ВА ХІ КЕДЫ
МІ СЪРІА ВЪ СІОН ХІ ВЪ
ДЪ СЪРАШ ДОН СПІТАНІ ДА
ПРОСІТЕМЪ ЕНЪ ЛВІТЕ ДІ
СЪ ВЪ ДРОСТІ НЪ ЛВІНІ
АМЪ

подаци о Герасиму (Гргуру) допуне — најпре да је монах, затим датум и месец смрти и обраћање мајци у формули којом моли живе за посредништво у дан страшног суда.

У тексту је реч монах стављена испред имена, а високи положај игумана долази после имена. Могло би се помислити да је оваквим распоредом речи најпре истакнут монашки статус, па тек онда положај у црквеној хијерархији, што би било оправдано у случају препознавања игумана Герасима у личности монаха Герасима, односно Гргура Бранковића, који је примио схимну у Хиландару. Нема сумње да је у то време примање схимне у Хиландару било више цењено од замонашења у било којем другом манастиру. Схимна примљена у манастиру на Светој Гори свакако је давала предност у односу на друге личности приликом избора игумана.

Дан смрти монаха Герасима у досадашњој литератури прихваћен је као тринаести дан месеца марта. На надгробној плочи јасно се чита тринаести дан, и ту се оба податка слажу али постоји разлика у месецу. У изворима је назначен месец март, а на плочи пише јули. Можда је ова разлика настала у писаном извору, који је датиран у почетак XV века, без ближег временског опредељења. У истом извору је настала забуна око идентификације Радоње Герасима и Гргура Герасима, па није искључено да се и код датума смрти Гргура Герасима поткрала грешка.¹⁹

У даљој анализи текста задржаћемо се код дела формуле којом се умрли обраћа мајци и браћи за посредовање код Христа у дан страшног суда. Полазећи од могућности да је игуман Герасим син Вука Бранковића, онда би у средњем веку често коришћена формула добила реалан смисао. У својој расправи о владарским инсигнијама кнеза Лазара²⁰, Гордана Бабић доказује да је Мара, ћерка кнеза

Лазара, жена Вука Бранковића и мајка монаха Герасима, ктитор манастира Велућа. Јасно је да се оснивач једне црквене обитељи ктиторским делом издваја од своје околине. Обраћање монаха Герасима мајци за посредништво у време страшног суда несумњиво је било подстакнуто уверењем да би њен утицај и њено оправдање ублажило оцену његових дела учињених за световног и духовног живота, а самим тим заслужена казна била би мања.

Световно име игумана Герасима из Сопоћана, по нашем мишљењу, јесте Гргур Бранковић, који је према писаним изворима био игуман не више од две године. Његов долазак на положај игумана на крају XIV или почетку XV века потврђује да се код избора игумана поштовало раније утврђено правило да високо властелинско порекло и примање схимне у Хиландару на Светој Гори буду одлучујући у избору старешине манастира Сопоћана.

На крају, овим излагањем желимо да нагласимо и то да је овај допринос за утврђивање редоследа игумана Сопоћана, иако скроман, веома драгоцен. Верујемо да ће се број сопоћанских игумана допунити новим сазнањима кад буду завршена археолошка ископавања у све четири капеле, што досад није учињено.

¹⁹ Г. Суботић — С. Кисос, *нав. дело*, 165—166, нап. 16. Данилац Левооки је податак о смрти монаха Герасима записао почетком XV века и он се протеже кроз осталу литературу. Запис је у потоњу литературу унео забуну јер је третирао монаха сина севастократора Бранка и монаха Герасима сина Вука Бранковића као једну личност, па је могло доћи и до грешке у белешци о месецу смрти монаха Герасима — март наместо јули, како је записано на мермерној плочи у Сопоћанима.

²⁰ Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 73.

Sépultures de deux higoumènes du monastère de Sopoćani

ALEKSANDRA JURIŠIĆ

La mise au jour d'un fragment du sarcophage et de la dalle funéraire des higoumènes de Sopoćani éclaire un côté de la vie du monastère qui jusqu'ici était resté inconnu. Le texte figurant sur une partie du sarcophage qui était ornée d'arcades romanes et l'endroit où le sarcophage était placé — dans le narthex intérieur, face au tombeau d'Anne Dandolo, mère du roi Uroš Ier — portent l'auteur à conclure que ce sarcophage indiquait la tombe du premier higoumène de Sopoćani et qu'il date de la seconde moitié du XIIIe siècle.

La dalle funéraire de l'higoumène Gerasime fut découverte dans la chapelle dédiée à saint Georges. Son texte, très bien conservé, permet de la situer dans la seconde moitié du XIVe siècle.

Les endroits où ces sépultures furent découvertes — le narthex intérieur et la chapelle — attestent que les deux higoumènes appartenaient à la haute noblesse. Le premier higoumène était un parent proche du donateur, tandis que l'higoumène Gerasime appartenait à la famille noble des Branković. Avant de devenir religieux, il portait le nom de Grgur.

Антрополошке карактеристике скелета из припрате цркве у манастиру Сопоћани

ЖИВКО МИКИЋ

У оквиру конзерваторско-рестаураторског захвата у Сопоћанима¹ током 1985. године, археолошким радовима у припрати истражено је 17 гробова са скелетним остацима покојника. Сви гробови су још током археолошких ископавања означени редним бројевима од 72 до 88, чије временско датовање сеже најдубље до XIII века.² Скелети из ранијих археолошких кампања, до броја 71, нису обухваћени антрополошком обрадом, с изузетком скелетних остатака из гробнице у наосу које је обрадио С. Живановић (1984).

Скелети из наведених гробова, укључујући и скелетне остатке из гробнице у наосу цркве ископане 1982. године, пренесени су у Београд ради детаљне антрополошке обраде. Потом су враћени на одговарајућа места у Сопоћанима.

Аутор прилога је присуствовао процесу подизања скелетних остатака из свих 17 гробова током месеца септембра 1985. године, у својству сарадника Завода.

Пол и индивидуална старост на овом скелетном материјалу утврђивани су према договору европских антрополога постигнутом у мађарском граду Сароспатак 1978. године, а чији је потписник и аутор овог прилога. То значи да је полна припадност утврђена на основу двадесет и једног полноморфолошког елемента на лобањи и посткранијалном скелету [tuber frontale et parietale (1), glabella — arcus superoiliialis (2), protuberantia occipitalis externa (3), processus mastoideus (4), squama occipitalis (5), margo supraorbitalis et orbita (6), arcus zygomaticus (7), facies malaris (8), corpus mandibulae (9), trigenum mentale (10), angulus mandibulae (11), capitulum mandibulae (12), angulus pubis (13), pelvis maior (14), pelvis minor (15), foramen obturatum (16), incisura ischiadica maior (17), sacrum (18), caput femoris (19), linea aserae на femuru (20) и clavicula (21)].

Такође у складу са истим методолошким правилником, индивидуална старост скелета, зависно од старосног узраста, утврђивана је на основу стања ерупције млечних и сталних зуба (I), степена окоштавања епифиза дугих костију посткранијалног скелета (II), степена атриције зуба молара (III), степена облитерације лобањских шавова (IV), као и према стању компактности масе спонгиозе у капутима фемура и хумеруса (V). С друге стране, зависно од степена очуваности набројаних елемената, добијени резултати не морају бити коначни, него су зато дати оквирно.

Према морфометријским критеријумима и правилима које је дефинисао R. Martin (1957)

изабране су следеће антрополошке мере на лобањама:

Martin No

1. највећа дужина лобање (растојање glor)
8. највећа ширина лобање (растојање између еуриона)
9. најмања ширина чела (фронтотемпорална ширина)
13. ширина између мастоидеуса (тзв. мастоидна ширина)
17. висина лобање (између басиона и брегме) 20. ушна висина лобање (порионбрегма) 45. зигоматична ширина (растојање зузу) 48. висина горњег лица (растојање прг) 51. ширина очне дупље (растојање mfek) 52. висина очне дупље (под правим углом на линију mfek)
54. ширина носног отвора (највећа ширина носне дупље)
55. висина носа (растојање између nns)
66. ширина мандибуле између гениона (gogo).

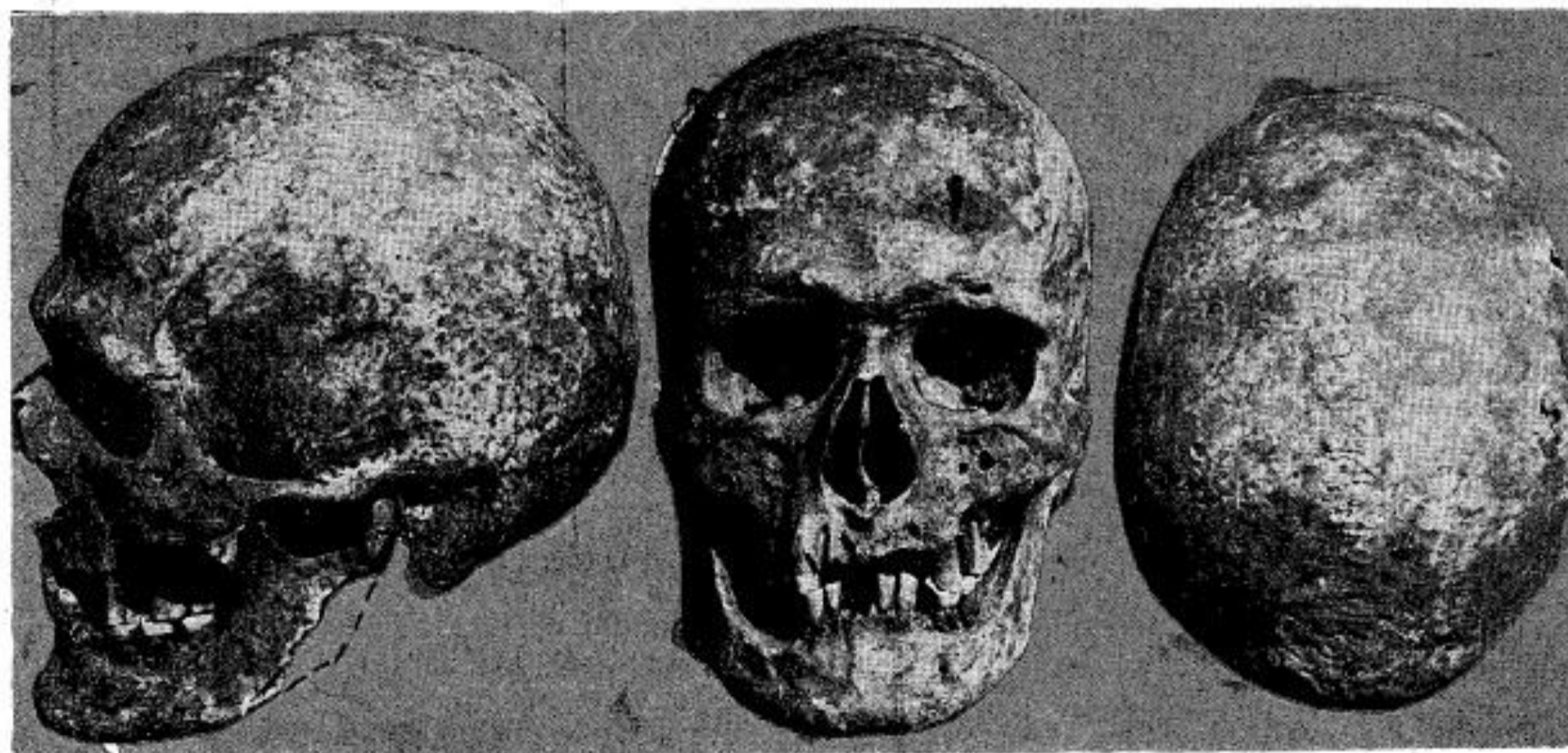
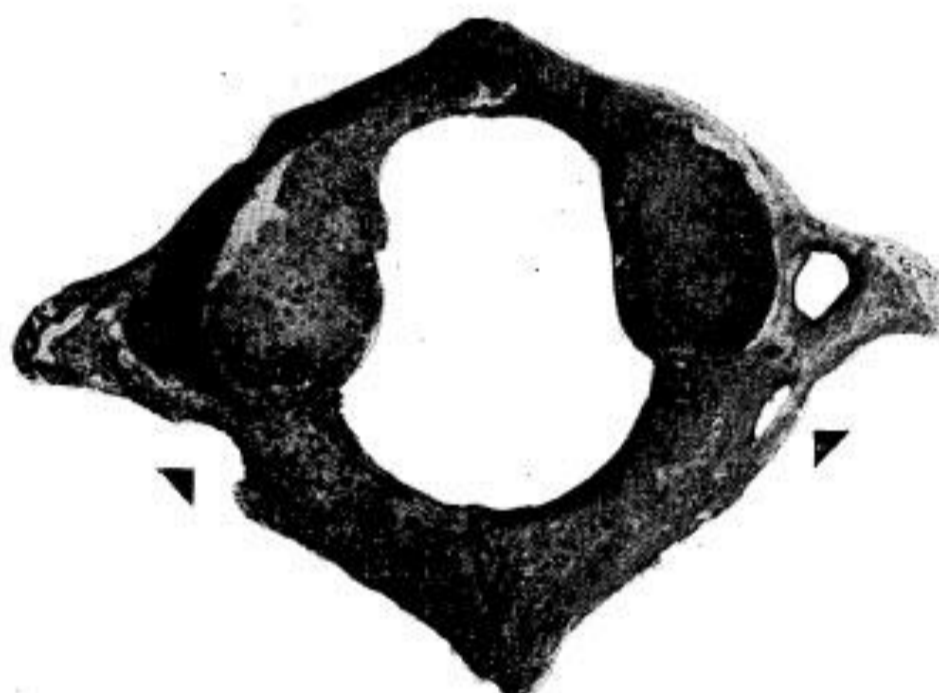
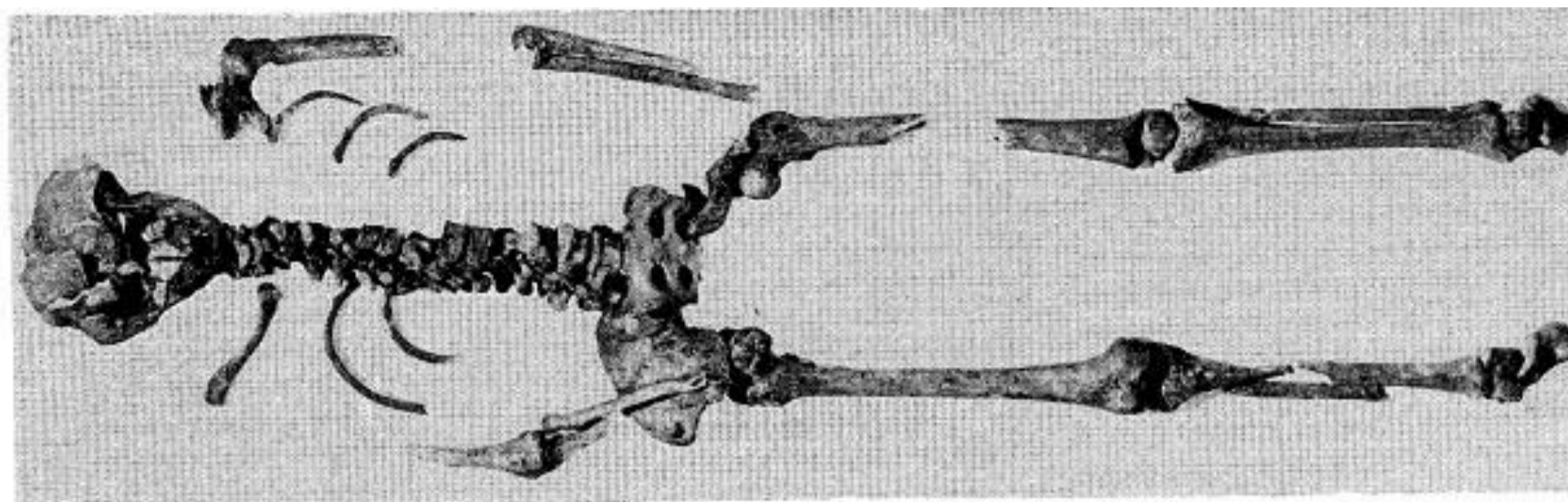
На посткранијалном скелету, у складу са методским правилима Р. Мартина, мерене су само очуване дужине дугих костију (femur, humerus, tibia, ulna, radius). Аутор се одлучио за овакав избор мера првенствено због врло лоше очуваности коштаног делова целе ове групе скелета. Обими и пречници дугих костију у оваквим случајевима не пружају поуздане податке за антропотиполошку детерминацију. С друге стране, добијени су подаци за израчунавање висине тела из регресионог односа дугих костију. За мушки пол је коришћен метод Е. Breitingera (1938), а за женски пол метод Н. Vacha (1965).

За посматрање епигенетских елемената [нпр. по методу Berry A.C. — J. R. Berry, 1967], тј. за повезивање могућих родбинских кругова, није било довољно очуваних елемената, тако да је ускраћена изузетно важна компонента у антрополошком садржају овог материјала из Сопоћана.

Обрада патолошких трагова и промена на костима варира од скелета до скелета. Генерално је подељена на патологију зуба и усне дупље, на патологију лобање и на патологију посткра-

¹ Радове у Сопоћанима воде архитекта Оливера Кандић и археолог Александра Јуришић, из Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије. На овом месту им изражавам дужну захвалност за сарадњу.

² Према усменом саопштењу руководиоца радова у манастиру Сопоћани.

Сл. 1. Анатомски положај скелета из гроба број 72 (однос приближно 1:10)

Сл. 2. Патолошке промене на атласу и лумбалном приљену (природна величина)

Сл. 3. Антрополошке пројекције лобање из гроба број 84 (однос величине приближно 1:3)

Fig. 1. Position anatomique du squelette de la tombe 72 (échelle approximative: 1/10°)

Fig. 2. Changements pathologiques de l'atlas et d'un vertèbre lombaire (grandeur nature)

Fig. 3. Projections anthropologiques du crâne de la tombe 84 (échelle approximative: 1/3°)

нијалног скелета, док су сама оболења груписана по критеријумима које је дао R. T. Steinbock (1972).

Следи преглед антрополошког материјала према редном броју гробова.

Скелет из гроба број 72 затечен је у дислоцираном положају. Скупина костију димензија приближно 60x25 cm нађена је код северозападног угла припрате. Тачније, око 70 cm од западног зида и око 80 cm од северног зида припрате, на око 15 cm од спољне ивице једне зидане гробнице димензија 195x65 cm.³ Изнад ове гробнице, у којој није било прилога или остатака људских костију, а која се простире уз северни зид сопоћанске припрате, налази се фреска краљице Ане Дандоло.

Поменута скупина костију је садржавала бројне остатке скелета који су врло брижно били „сортирани“. У најнижем слоју су се налазиле дуге кости, затим све ситније, да би у највишем слоју били затечени комади можданог дела лобање, костију лица и вилица са зубима. — Да је и секундарној сахрани ове индивидуе дат одређен значај свакако потврђује описани положај костију, а који није уочен код осталих скелета у припрати Сопоћана (прим. аутора).

Антрополошком анализом ових скелетних остатака утврђено је да припадају жени која је у тренутку смрти имала преко 50 година живота (због непотпуне очуваности не може се прецизније одредити). Њена телесна висина се кретала између 158 и 162 cm, израчунате по Баховој формули регресивног односа дугих костију посткранијалног скелета (Vach, H. 1965). Конкретно, на располагању смо имали десну натколеницу и леву потколону кост. — Скелет у целини је релативно лаке грађе, чија грацилност није јако изражена, итд.

Слика 1 доноси фотографију овог скелета у анатомском положају.

Поред присутне атриције свих очуваних зуба, код овог скелета су констатоване дегенеративне промене на пршљеновима кичменог стуба. Наиме, ова индивидуа је имала изражен симптом *aorte vertebralis* на атласу — унилатерално (десно) је потпуно премошћен *sulcus aorte vertebralis* (видети детаљније о последицама у: РадојевићНеговановић, 1963), као и артритичне промене на лумбалним пршљенима. — Оба случаја су илустрована на слици 2.

Скелет из гроба број 73 припада детету од око годину дана. Трагови патолошких промена нису утврђени тако да узрок смрти остаје непознат.

Скелет из гроба број 74 је фрагментовано очуван, тако да не могу да се узму антрополошке мере. Утврђено је да припада релативно робуственом мушкарцу од преко 40 година, без патолошких промена на очуваним костима.

Скелет из гроба број 75 је само делимично очуван. Индивидуална старост му се креће око 50 година, а робустицитет одговара мушком полу. — На десној потколеној кости констатован је мањи остеоом, а на фронталном делу доње вилице зубна циста (*peridontitis periapicalis chronica granulomatosa*).

Скелет из гроба број 76 очуван је у фрагментима тако да његова индивидуална старост није могла поуздано да се одреди. Видљиво је само да он припада одраслој особи, код које је завршен морфолошки развој коштаног ткива. По робустицитету коштаних фрагмената, пол је свакако мушки. Без патолошких промена.

Скелет из гроба број 17 опет је фрагментовано очуван, мушког је пола, а индивидуална старост је око 40 година. На зубима моларима горње вилице констатован је циркуларни каријес, а са леве стране, мандибуле код премолара зубна циста.

Скелет из гроба број 78 је такође слабо очуван, са јако фрагментованим остацима робуственог мушког скелета старог око 60; година. Антрополошке мере, као и код претходних скелета, не могу да се узму. На очуваним деловима патолошке промене нису констатоване. *Скелет из гроба број 79* слабе је очуваности. По моделацији грађе одговара мушкарцу који је дочекао старост од око 60 година. Видан је губитак зуба *intra vitam*, и то у обе вилице. Присутна је и лоше санирана фрактура (*status post fracturam*) леве надлактине кости. Виде се и бројни остеофити на линији аспери десног фемура. Одговарајућа тибија и фибула су при доњем крају међусобно срасле око 10 cm, највероватније као последица периоститиса.

Скелет из гроба број 80 има делимично очувану лобању следећих димензија:

Martin Nõ	1.	8.	9.	13.	20.	45.	66.
вредност у mm	186	150	102	119	127	142	119

Даље је утврђено да припада мушкарцу старом до 50 година. Патолошке промене нису бројне и односе се само на усну дупљу. — На алвеоларном низу обе вилице констатоване су пародонтопатичне промене.

Скелет из гроба број 81 очуван је само у фрагментима тако да не даје ни основне антрополошке мере. Утврђено је да припада мушкарцу умерене грађе, старом око 40 година. Патолошке промене се односе само на усну дупљу. — Видна је ерозија пародонтозе на предњем делу алвеоларног лука мандибуле (око инцисива).

³ Наведени подаци о локацији скелета (дислоцирани положај) добијени су од руководиоца радова у Сопоћанима, а подизању је присуствовао и аутор прилога.

Скелет из гроба број 82 припада детету од око 4 године. На очуваним деловима скелета нису констатоване патолошке промене коштаног ткива.

Скелети из гроба број 83 затечени су у дислоцираном стању и врло су слабо очувани. За први скелет се може тврдити да припада мушкарцу старом око 40 година, док су коштани остаци другог сасвим оскудни. Зато остаје отворено питање да ли припада жени или некој субадултој особи мушког пола код које је грацилност коштане грађе још увек присутна. — Остаци оба скелета су без патолошких промена на очуваним деловима.

Скелет из гроба број 84 био је положен преко скелета из гроба број 85. Има потпуно очувану лобању са следећим антрополошким мерама:

Martin Nõ

1. 8. 9. 13. 17. 20. 45. 48. 51. 52. 54. 55. 66.
199 152 105 118 147 126 139 70 43 31 30 57 118
вредност у mm

Скелет у целини припада робуством мушкарцу. Из регресионог односа дугих костију посткранијалног скелета израчуната је вероватна висина тела, која износи око 190 cm. Индивидуална старост се креће око 50 година. Патолошке промене се односе само на усну дупљу. — *Intra vitam* је изгубљен велики број зуба, и то — инцисиви у максилу и сви премолари и молари у мандибули са десне стране. Пародонтопатичне промене су присутне око зубних алвеола обе вилице. — Антрополошке пројекције ове лобање приказане су на слици број 3.

Скелет из гроба број 85, који се налазио испод скелета из претходног гроба, сасвим је фрагментовано очуван. Робустицитет фрагмената указује на мушки пол, чија се индивидуална старост креће око 60 година. Патолошке промене на лобањској калоти, која је једино очувана, нису констатоване.

Скелет из гроба број 86 је толико фрагментовано очуван да није имао елемената за поуздано одређивање индивидуалне старости. Видно је само да је у питању одрасла особа, и то мушкарац релативно робуствене грађе. — На очуваним коштаним фрагментима нису уочене никакве патолошке промене.

Скелет из гроба број 87 је такође фрагментован, с тим што поседује примарне елементе за утврђивање пола и индивидуалне старости. — Ради се о мушком скелету старом преко 50 година. — Патолошка опажања се своде само на зону зуба; у мандибули, с леве стране *intra vitam* су изгубљени сви премолари и молари.

Скелет из гроба број 88 се по својој очуваности не разликује од претходних тако да није могла бити одређена ниједна антрополошка мера. Ут-

врђено је само да припада робуством мушкарцу од око 40 година. — На левом чеоним испупчењу (*tuber frontalis*) види се траг добро санираног ударца са пречником отвора око 3 cm, са завршеним регенеративним процесом, тако да није директан узрочник смрти код ове индивидуе. — Друге патолошке промене на коштаном ткиву или зубима нису констатоване.

*

Пошто су техничке прилике омогућавале, аутор прилога је прегледао и коштане остатке из гробнице у наосу цркве, коју је претходно антрополошки обрадио и публиковао С. Живановић (1984). Разлог томе је двојак. — Прво, пијетета ради — у питању су историјске личности — да се њихове мошти фотографишу и прикажу (јер су у гробници затечене у дислоцираном положају). И друго, пошто је у припрати Сопоћана током ископавања 1985. године непосредно испод фреске Ане Дандоло нађен једини женски скелет (у делимично дислоцираном положају), да се ревидира процес повезивања одговарајућег женског скелета са личношћу краљице Ане.

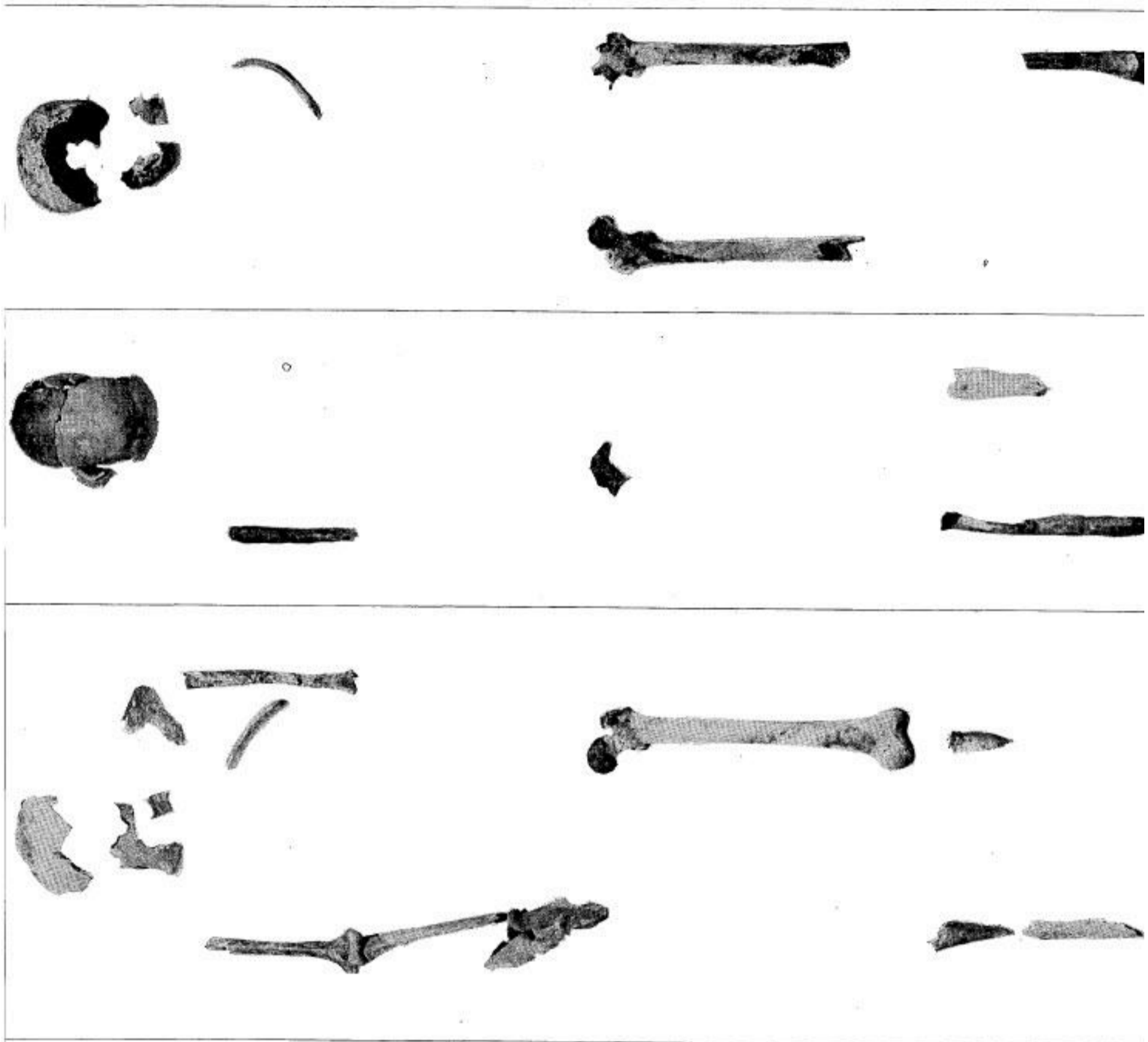
Међутим, претходно је потребно бар у најкраћим цртама изнети резултате антрополошке анализе колеге С. Живановића.

У закључку поменутог прилога С. Живановић је изнео тврдњу да први скелет из „гробнице краља Уроша I“ припада самом краљу, други вероватно краљици Ани, а трећи вероватно архиепископу Јоаникију I. Поштујући критеријуме по којима је С. Живановић извршио раздвајање индивидуалних коштаних остатака на ове три историјске личности, аутор овог прилога је извршио и њихово фотографисање. — Остаци су доведени у анатомски положај, тако да могу јасно да се виде коштани склопови или фрагменти сваке индивидуе. — Табла I илуструје ту ситуацију. Потребно је још додати да је С. Живановић после утврђивања пола дао и резултате утврђивања индивидуалне старости. — Они говоре да су у питању личности које су имале око 60 година, односно преко 60 година живота.

Остали подаци о сличности са физичким изгледом ових личности (које су познате са фресака), или одређени патолошки елементи, неће на овом месту бити резимирани, јер су недавно детаљно публиковани.

*

Антрополошке мере лобања и посткранијалних скелета из припрате у Сопоћанима нису добијене у већем обиму. Лобање из гробова број 80 и број 84 (видети слику 3) могле су бити детаљније антрополошки обрађене. Показало се, на првом месту, да припадају ро-

Табла I — Антрополошки садржај гробнице у наосу цркве (однос величина приближно 1:10)

- Остаци првог скелета у анатомском положају (мушкарац око 60 година живота) — по С. Живановићу припадају краљу Урошу I
- Остаци другог скелета у анатомском положају (жена преко 60 година живота) — по С. Живановићу припадају вероватно краљици Ани
- Остаци трећег скелета у анатомском положају (мушкарац преко 60 година живота) — по С. Живановићу припадају вероватно архиепископу Јоаникију I

Table I. Contenu anthropologique de la crypte du naos (échelle approximative: 1/10e)

- restes du premier squelette en position anatomique (homme âgé d'environ 60 ans); d'après S. Živanović, il s'agit des restes du roi Uroš Ier;
- restes du second squelette en position anatomique (femme âgée de plus de 60 ans); d'après S. Živanović, il s'agit probablement des restes de la reine Anne;
- restes du troisième squelette en position anatomique (homme âgé de plus de 60 ans); d'après S. Živanović, il s'agit probablement de l'archevêque Joanice Ier

бустном мезокраном и брахикраном типу, с јаким рељефом лица, мање или више присутном планокципиталијом, тако да се онда сврставају у један од средњовековних варијетета динарског типа људи. — Свакако да би већи број очуваних лобања дао потпуније податке како о индивидуалној, тако и о групној антропотиполошкој припадности.

Анализом патолошких промена на очуваним костима и коштаном фрагментима није могао бити утврђен узрок смрти код ових индивидуа сахрањених у припрати Сопоћана — 16 одраслих (само једна жена у гробу број 72) и 2 детета (број 73 и 82) у првим годинама живота. Међутим, запажене су дегенеративне промене на појединим пршљеновима кичменог стуба, трауматске промене на једној лобањи, једна лоше санирана фрактура хумеруса, један мањи остеомиелитис, последице периоститиса на дугим костима, итд. У оквиру усне дупље патолошке промене су такође бројне. — Уочен је велики број *intra vitam* изгубљених зуба, затим разне врсте кариеса и зубних цисти, као и пародонтопатичне промене алвеоларног лука. — Побројане патолошке промене на костима и зубима су на овом месту само глобално интерпретиране — да би се уочила њихова ширина у односу на број индивидуа, а све оне су детаљније описане уз сваки од скелета, изузимајући налазе из гробнице у наосу цркве, раније публиковане.

Антрополошка обрада обухвата скелете из гробова почев од броја 72, укључујући делимично и скелетне остатке из гробнице у наосу цркве, раније публиковане и у овом прилогу помињане. Скелети до броја 71, откривени ранијих година, нису антрополошки обрађени, а лежали су у порти и у спољној припрати Сопоћана. Током 1985. године истражено је 17 гробова са 18 индивидуалних скелета нађених у припрати. — Утврђено је да 16 скелета припада одраслим особама (15 мушкараца и само 1 жена), а 2 деци у првим годинама живота. Даље је констатовано, и поред слабе очуваности, да се ради о људима динарског антрополошког типа претежно високог раста (разуме се, само код мушког пола), који су током живота боловали од зубобоље, артритиса и још неких дегенеративних болести коштаног ткива, да су имали и трауматских повреда, итд.

Најважнији закључак свакако се односи на идентификацију скелета Ане Дандоло. Нови антрополошки, налази откривени 1985. године дају много више података у том смислу. — У ранијем делу текста описани су услови налаза јединог поуздано женског скелета у Сопоћанима, директно испод фреске краљице Ане у припрати. Без обзира на незнатно, дислоцирани положај овог скелета у односу на зидану гроб-

ницу испод поменуте фреске, што може бити предмет другог прилога, имамо могућности да га вежемо за личност краљице Ане, мајке краља Уроша I Немањића.

Свакако да би овакву констатацију требало проверити и са историографске стране. Наиме, познато је да је краљица мајка сахрањена у Сопоћанима током њихове градње — између 1260. и 1270. године (Ђурић, В. Ј., 1963). Али, свакако би требало и у овом случају проверити, тј. ревидирати податак, конкретно за другу половину XIII века у случају Сопоћана, да ли стоји правило да се само ктитор и архиепископ сахрањују у наосу цркве, а чланови породице у припрати. — Наведимо аналоган пример монахиње Анастасије, жене Немањине, која је у Студеници сахрањена у Немањиној припрати, у гробници припремљеној током градње темеља (антрополошке податке обрадио Ж. Микић).

Овим се отвара још једно конкретно питање: ко би била трећа особа из гробнице у наосу цркве, коју је антрополошки обрадио и публиковао С. Живановић (1984)? Према табли I очигледно је да скелетни остаци из те гробнице потичу од три особе. Оно што је и колега С. Живановић констатовао за ту трећу, наводно женску индивидуу, јесте да су јој остаци скелета јако фрагментовани и малобројни, а пол је утврђен на основу само 2 елемента — степеном развијености надочних лукова (Vгоса III) и карактером грађе горњег краја леве бутне кости (видети таблу I и Живановићев текст на стр. 245).

С обзиром да се пол код потпуно очуваних скелета одређује са преко двадесет полноморфолошких елемената, могуће је да је малобројност коштаных остатака и помањкање потребних примарних елемената за поуздано утврђивање пола у овом случају могло да да и супротан резултат (јер, практично нема идеално мушког или идеално женског скелета). Тим више што констатовани степен развијености надочних лукова не мора бити изразито женски. — Аутор прилога овом констатацијом износи своје гледиште и искуство са средњовековним антрополошким материјалом, без икаквих других претензија.

У овом, закључном тексту, требало би поставити још једно, за сада отворено, питање. Оно би се односило на идентитет личности сахрањених у припрати Сопоћана. Али, како за сада немамо њихове појединачне хронолошке и епигенетске елементе (гробни прилози, натписи или представе на фрескама су изостали, а коштани остаци скелета слабо су очувани), остајемо ускраћени за информацију о њиховом сродству или пак антропогенетском дисконтинуитету. Само налаз скелета сасвим мале деце упућује на помисао о њиховом високом социјалном статусу, тј. највероватније припадности једном делу краљевске фамилије.

Caractéristiques anthropologiques des squelettes du narthex de l'église de Sopoćan

ŽIVKO MIKIĆ

L'auteur communique les résultats de l'analyse anthropologique des squelettes mis au jour en 1985 dans le narthex de l'église de Sopoćani. Ont été examinés 18 squelettes provenant de 17 tombes dont les plus anciennes remontent au XIIIe siècle. Il s'agit de 16 squelettes de personnes adultes dont 15 sont masculins et un seul est féminin. Les deux autres squelettes sont ceux des enfants en bas âge. Les tombes dont ces squelettes proviennent sont désignées par les numéros allant de 72 à 88; les squelettes des tombes désignées par les numéros inférieurs à 71 (mis au jour antérieurement dans l'exonarthex et dans la cour du monastère) n'ont pas été conservés pour le traitement anthropologique.

Le seul squelette féminin, désigné par le numéro 72 (voir la figure 1) a été découvert dans l'angle nordouest du narthex de l'église de Sopoćani, en bas de la fresque évoquant la reine Anne Dandolo. Les éléments dont on dispose nous permettent d'attribuer ce squelette

à la reine Anne, mère du roi Uroš Ier Nemanjić; elle fut ensevelie à Sopoćani au cours des travaux de construction de l'église, c'est-à-dire entre les années 1260 et 1270. On a pu établir qu'elle était âgée de plus de 50 ans (le squelette n'ayant pas été conservé en entier, on n'a pas pu obtenir des résultats tout à fait exacts). De son vivant elle souffrait d'une stenose de l'artère vertébrale nettement accusée (et présentait des altérations de dégénérescence des vertèbres lombaires (voir la fig. 2), ce qui nous permet de supposer qu'au moment de sa mort elle avait un âge encore plus avancé.

Quant aux 15 autres squelettes masculins, dont l'identité n'a pas pu être établie, on a pu constater, malgré le fait qu'ils sont mal conservés, qu'ils appartenaient au type anthropologique planoccipital dinarique (voir la fig 3), qu'ils étaient de haute taille et que leurs os présentaient un vaste spectre d'altérations pathologiques.

ЛИТЕРАТУРА

Bach, H., *Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette*. *Anthrop. Anz.* 29 (1965) 12—21.

Berry, A.C. — J. R. Berry, *Epigenetic variation in the human cranium*. *J. Anat.* 101 (1967) 361—379.

Breiting, E., *Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen*. *Anthrop. Anz.* 14 (1937) 249—274.

Ђурић, Ј. В., *Сопоћани*, СКЗ, Београд 1963.

Empfehlungen für Alter und Geschlechtsdiagnose am Skelett, *HOMO* 30, Bd. 2/1 (Szarospatak 1978) 1—32.

Martin, R. — K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie* — Bd. I, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1957.

Radojević, S. — B. Negovanović, *La Gouttière et les Anneaux Osseux de l'Artère Vertébrale de l'Atlas*. *Acta Anatomica*, 55, Basel 1963, 186—194.

Steinbock, R. T., *Paleopathological Diagnosis and Interpretations — Bone Diseases in ancient human Populations*, Springfield 1972.

Живановић, С., *Остаци средњовековних скелета из ктиторске гробнице краља Уроша I Немањића у Сопоћанима*, Саопштења XVI (1984) 243—247.